

Π. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, *Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ: Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ*

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ στα Πρακτικά του Συμποσίου 90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ρέθυμνο 2007, σ. 223-239.

Σύμφωνα με την ημερομηνία που σημειώνει ο Πρεβελάκης στο τέλος του κειμένου, ο πρώτος τόμος του *Κρητικού*, *Το δέντρο*, γράφεται από τα τέλη Αυγούστου 1942 έως τον Σεπτέμβριο (Τρυγητή) του 1945¹. Ο ηρωικός χαρακτήρας του μυθιστορήματος λοιπόν συντονίζεται με το ηρωικό και αντιστασιακό πνεύμα που αρχίζει να αναπτύσσεται από τα μέσα της Κατοχής και πέρα. Ο Πρεβελάκης, όπως και άλλοι της γενιάς του την ίδια εποχή, αποφασίζει να ασχοληθεί με τους λαϊκούς αγώνες, με τα έπη των συμπατριωτών του, εγκαταλείποντας τις προηγούμενες καλλιτεχνικές ενασχολήσεις του, που αφορούσαν είτε το άτομο (*Ο θάνατος του Μεδίκου*, 1939), είτε μια συλλογική οντότητα μεν, μια πολιτεία, στην καθημερινότητά της όμως και στην ειρηνική πολυπολιτισμική –όπως θα λέγαμε σήμερα– λειτουργία της: το έργο αυτό είναι βέβαια το περίφημο *Χρονικό μιας πολιτείας*, που περιγράφει, στα 1938, την ειρηνική συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων πάνω στο νησί της Κρήτης.

Ο πόλεμος, η γερμανική κατοχή και κυρίως η αρχόμενη αντίσταση μεταβάλλουν το πνεύμα του συγγραφέα, και η αλλοτινή φιλία των εθνοτήτων μετατρέπεται σε αγεφύρωτη έχθρα². Αυτή την έχθρα περιγράφουν οι δύο από τους τρεις τόμους του *Κρητικού*, καθώς και η *Παντέρμη Κρήτη*, που γράφεται παράλληλα με τον πρώτο τόμο και αποτελεί «χρονικό» της επανάστασης του 1866, χωρίς μυθιστορηματικά στοιχεία, πέρα από την καλλιέργεια ενός λόγου λαϊκότερου. Ο δεύτερος τόμος του *Κρητικού*, *Η πρώτη λευτεριά*, γράφεται από τον Δεκέμβριο του 1945 έως τον Σεπτέμβριο του 1947 και αφορά την τελευταία επανάσταση, με την οποία η Κρήτη απέκτησε την αυτονομία της και τον πρίγκιπα Γεώργιο ως Ύπατο Αρμοστή στα χιώματά της. Ο τρίτος τόμος, η *Πολιτεία*, συντάσσεται από το καλοκαίρι του 1949 ως το καλοκαίρι του 1950 και επεκτείνει την εξιστόρηση, με τα προβλήματα των πρώτων χρόνων της Αυτονομίας και με την «αδερφαμάχη» που ξέσπασε ανάμεσα στους Κρητικούς, με πρωταγωνιστές τον πρίγκιπα Γεώργιο και τον Βενιζέλο.

Η συγγραφή της τριλογίας ξεκινά λοιπόν μέσα στην Κατοχή, συνεχίζεται στην Απελευθέρωση, περνάει τα Δεκεμβριανά, βαίνει παράλληλα με τον εμφύλιο και καταλήγει κατά τον ύστερο χρόνο της εμφύλιας σύγκρουσης. Τα γεγονότα της ταραγμένης δεκαετίας αποτελούν έναυσμα για τη συγγραφή³. Όμως, αν είναι σχετικά εύκολο να αναδείξει κανείς μια παραλληλία ανάμεσα στον αγώνα κατά των Τούρκων και στην αντίσταση κατά των Γερμανών, είναι μάλλον δύσκολο να χειριστεί την «αδερφαμάχη» κατά την περίοδο της κρητικής Αυτονομίας σε σχέση με τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949. Ο Πρεβελάκης θα μπορούσε να είχε διακόψει το έργο του στην απελευθέρωση της Κρήτης. Η επιλογή του να συνεχίσει και στα πρώτα χρόνια της

¹ Η πρώτη έκδοση του *Κρητικού* έχει μικρές γλωσσικές διαφορές από τις κατοπινές. Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη παραπέμπω στις τυποποιημένες εκδόσεις της Εστίας, Αθήνα χ.χ., και επισημαίνω, σε ένα σημείο όπου χρειάζεται, τις αλλαγές. Για τα σχόλια του συγγραφέα, που υπάρχουν μόνο στην α' εκδ., παραπέμπω υποχρεωτικά εκεί.

² Με το *Χρονικό μιας πολιτείας* και τις «αναθεωρήσεις» που παρουσιάζει ο *Κρητικός* ως προς το προηγούμενο έργο έχω ασχοληθεί στο «Η έμμονη γοητεία του λαϊκού λόγου και ο Παντελής Πρεβελάκης», *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, Αθήνα 1997, σ.121-154.

³ Η παραλληλία έχει επισημανθεί από την κριτική. Ο Β. Λαούρδας, μάλιστα, με αρκετή δόση υπερβολής, ισχυρίζεται ότι *Ο Κρητικός*, μαζί με την *Παντέρμη Κρήτη*, είναι τα καλύτερα έργα που γράφτηκαν «με θέμα την ελληνική συμμετοχή στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», βλ. «Το λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πρεβελάκη», *Η νεοελληνική κριτική για το έργο του Παντελή Πρεβελάκη*, *Τετράδια Ευθύνης* 9, Αθήνα 1979, σ.18 (α' δημοσίευση 1966).

Αυτονομίας δείχνει πως θέλησε να αξιοποιήσει το εθνικώς επίκαιρο θέμα της εμφύλιας σύγκρουσης⁴. Η μάλλον έκδηλη αποτυχία του⁵ είναι σημάδι ενός εξαιρετικά δύσκολου παραλληλισμού και μιας πολιτικής αμηχανίας.

Παρακάτω θα δούμε πώς χειρίζεται ο συγγραφέας τον κρητικό αγώνα, τι παραλληλίες εγκαθιδρύει ανάμεσα στις εποχές, πώς κατασκευάζει την εικόνα τού αντιπάλου και πώς δοκιμάζει να σκιαγραφήσει τις ενδοελληνικές αντιθέσεις. Ο ίδιος, στο τέλος του κάθε τόμου, στην πρώτη έκδοση του έργου, παραθέτει τις πηγές του, κάτι που μερικές φορές θα αποδειχθεί αρκετά αποκαλυπτικό για τον τρόπο κατασκευής του έργου και για κάποιες ιδεολογικές επιλογές του.

Ο πρώτος τόμος ξεκινά με τη γενεαλογία του ήρωα, δηλαδή με μια σειρά από προγόνους που έχουν μαρτυρήσει από το μαχαίρι του Τούρκου. Τελευταίος στη σειρά, ο πατέρας τού αγέννητου ακόμα πρωταγωνιστή θα σκοτωθεί και αυτός από τους αλλόπιστους με μπαμπεσιά. Από τα γεννοφάσκια του, λοιπόν, ο μικρός Κωσταντής θα έχει χρέος τον «γδικιωμό». Το όνομά του το ίδιο παραπέμπει στον θρύλο για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από έναν αρχηγό που θα φέρει το όνομα του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως ρητά μας το υπενθυμίζει το κείμενο (Α΄ 88). Ωστόσο, αν περάσουμε από το όνομα στο επώνυμο του ήρωα, γεννιούνται ήδη κάποια προβλήματα. Ο μικρός Κωσταντής θα ονομαστεί από τον δάσκαλο στο σχολείο, όπου μαθαίνει τα πρώτα γράμματα, Μαρκαντώνης, από το όνομα του παλιού βενετσιάνου δόγη, στον πύργο του οποίου έτυχε να κατοικεί η οικογένειά του, έχοντας βρει εκεί καταφύγιο από τους Τούρκους.

Η επιλογή αυτή εν έτει 1942 είναι κάπως περίεργη με δεδομένη την ιταλική κατοχή στην Ελλάδα. Προφανώς όμως πρέπει να ξεχάσουμε τη συγγένεια των Βενετών με τους Ιταλούς και να εννοήσουμε πίσω από το ελληνοβενετσιάνικο όνομα μια συνένωση όλων των χριστιανών εναντίον των απίστων, ή όλων των πολιτισμένων λαών εναντίον της ναζιστικής βαρβαρότητας, αν θέλουμε να μιλήσουμε με τους όρους της Κατοχής. Την επιθυμία συνένωσης με τους Δυτικούς την έχουμε συναντήσει και αλλού, σε έργο της ίδιας γενιάς, στην *Πριγκηπέσα Ιζαμπώ* του Τερζάκη, η οποία στην πρώτη, την προπολεμική έκδοσή της (1937-1938), κατέληγε στον γάμο του Έλληνα με τη φράγκισσα πριγκίπισσα. Η όλη πολιτεία του ήρωα εκεί, καθώς και ο τελικός γάμος, υποδήλωνε την επιθυμία του συγγραφέα –που ήταν και επιθυμία της γενιάς του '30 στην πρώτη της εξόρμηση– για μια ευγενή άμιλλα με τη Δύση και μια τελική εξομοίωση⁶. Το επώνυμο λοιπόν με το οποίο προικίζει ο Πρεβελάκης τον δικό του ήρωα φανερώνει μια θετική στάση προς τους Δυτικούς και μια βούληση, κατά πάσαν πιθανότητα, συμμαχίας μαζί τους για την αντιμετώπιση του μεγάλου κινδύνου που συνιστούν οι στυγνοί αντίπαλοι (όποιας εποχής). Η οικογένεια του Κωσταντή, ως το ξαναπούμε, βρίσκει *καταφύγιο* στον βενετσιάνικο πύργο.

⁴ «Τη συγγραφή μου την άρχισα στις 25 Αυγούστου 1942 και την τελείωσα στις 31 Ιουλίου 1950. Μέσα σ' αυτά τα χρονικά όρια ήρθε να προστεθεί άλλη δεινή παρόρμηση για τη συγγραφή μου: ο εμφύλιος πόλεμος»: Π. Πρεβελάκης, «Σχόλιο στη μυθιστορία *Ο Κρητικός*», *Η τελετή της αναγορεύσεως του Π. Π. σε επίτιμο διδάκτορα της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, Ρέθυμνο 1984, σ.29· τώρα και στο *Δείχτες πορείας*, Αθήνα 1985, σ.91.

⁵ Η κριτική, που γενικά υπήρξε υμνητική για τους δύο πρώτους τόμους του *Κρητικού* (όλο το πολιτικό φάσμα εξήρε την εθνική σημασία του έργου), μάλλον απέφυγε να ασχοληθεί με τον γ' τόμο του έργου. Ο Α. Καραντώνης, αν και επαινεί την ελληνικότητα του έργου, επισημαίνει ότι «οι αισθητικοί του τρόποι μας βρίσκουν δισταχτικούς», «Το πνευματικό και λογοτεχνικό 1950», *Ελληνική Δημιουργία* (1.1.1951), σ.12. Εντελώς αρνητική κρίση εκφράζει ο Απ. Σαχίνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1957, σ.165-166.

⁶ Βλ. εδώ,

Θα δούμε ωστόσο ότι αυτή η πλευρά του ονόματος του Κωσταντή θα παραμείνει ανενεργή: αντίθετα, στους επόμενους τόμους θα εκδηλωθεί μια καχυποψία και μια αντιπάθεια προς τους ξένους, η τυπική άλλωστε και πατροπαράδοτη στα καθ' ημάς απόρριψη (στη θεωρία) των ισχυρών της Δύσης. Αλλά ως μην προτρέχουμε.

Ο μικρός Κωσταντής μεγαλώνει μέσα στην αδικία με την οποία καθημερινά βασανίζουν οι Τούρκοι τους χριστιανούς του νησιού. Οι Κρητικοί ωστόσο (και με το «Κρητικοί» εννοούνται πάντα οι χριστιανοί Κρητικοί) δεν μένουν άπραγοι: ανταπαντούν δυναμικά, με ανυπακοή και εξεγέρσεις. Στο υπόμνημα που στέλνουν στον βαλή της Κρήτης εξιστορούν τα δεινά τους, όπου πάντα οι Τούρκοι άρχονται χειρών αδικών, και δηλώνουν πως εδώ και καιρό «εβάλαμε τα θάρρητά μας στο Μόσκοβο» (Α' 116). Ας σκεφτούμε τη δεύτερη σημασία που μπορεί να έχει ο λόγος αυτός λίγο μετά τη μάχη του Στάλινγκραντ, οπότε πρέπει να γράφεται το σχετικό κεφάλαιο. Αντιστοίχως ο Τερζάκης είχε φροντίσει να εισαγάγει στο μυθιστόρημά του, όταν το αναθεώρησε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, κάτι πολύ ηρωικούς Σλάβους, του 13^{ου} αιώνα εκείνος.

Μετά το υπόμνημα προς τον βαλή λοιπόν, οι χριστιανοί, αφού σκότωσαν τον δεκατιστή (τον εισπράκτορα των φόρων), ανεβαίνουν στο βουνό, και σε δυο αλληπάλληλες μάχες –κατά το ομηρικό πρότυπο, με μονομαχίες και «αριστείες» των ηρώων⁷– κατατροπώνουν τους Τούρκους, ρεζιλεύοντας τον πασά της περιοχής τους. Κι αν ο ήρωας μπαίνει μετά από λίγο στη φυλακή, θα το σκάσει μάλλον εύκολα μαζί με τους συντρόφους του, λιμάροντας τα σίδερα και κατεβαίνοντας με σκοινί. Εντωμεταξύ θα έχουν παρακολουθήσει μέσα απ' τα κάγκελα και μια εκτέλεση αγωνιστών τα χαράματα (Α' 206), κάτι που συνιστά σαφή παραπομπή στις τακτικές της Κατοχής.

Το μυθιστόρημα θα τελειώσει με το χτίσιμο μιας εκκλησιάς, που την παλεύουν για μήνες ο Κωσταντής με τον ψυχοπατέρα του, τον πελώριο, καλοσυνάτο, δεινό πολεμιστή, καλόγερο Μανασή. Όταν την αποτέλειωσαν, οι δυο ήρωες κάθονται και λογαριάζουν τις πάμπολλες, «όσες είναι οι μέρες του χρόνου», εκκλησίες που «χτιστήκανε μες στο Ρέθεμος κάτω από τους Βενετσάνους και τους Τούρκους», ενώ ονειρεύονται να τους αξιώσει ο Θεός να πάνε στη Μοσκοβιά και με το νου τους βλέπουν «μια ρούσικη εκκλησιά, καταφώτιστη σαν αστεροστόλιτος ουρανός» κλπ. (Α' 276-277). Ας την συγκρατήσουμε αυτή την κατακλείδα.

Στον δεύτερο τόμο του *Κρητικού*, στην *Πρώτη λευτεριά*, που αφηγείται την τελευταία κρητική επανάσταση, του 1895, επεκτείνεται εν μέρει το ηρωικό και αλέγρο κλίμα του πρώτου τόμου, όμως έχουμε κιόλας κάποιες διαφοροποιήσεις. Η μία έχει να κάνει με ένα είδος επιβάρυνσης των όρων της τουρκικής κατοχής. Σε ένα σημείο διεκτραγωδούνται, με ύφος χρονικού και όχι καθαρής μυθοπλασίας, τα μαρτύρια των χριστιανών. Μαθαίνουμε λοιπόν, ανάμεσα σε άλλα, ότι: «Ο Αγαρηνός που 'χε πατήσει το νησί τους δεν τους άφησε τόπο να ορίζουνε μηδ' όσον ίσκιο ρίχνει το καλάμι. Ο γκιαούρης δεν είχε το λεύτερο μήδε να καλλουργά δική του γης, μήδε να βόσκει ζωντανά, -και την όρνιθα ακόμα που ξεπούλιαζε μέσα στην αυλή του, την είχε μισιακή με τον αγά. (...) Μήδε άλογο μπορούσε να καβαλάει ο ραγιάς, μήδε άρματα να στολίζεται (...) Η θρησκεία του ήταν το περίγελο του άπιστου» (Β' 100). Όσο για τις εκκλησίες του, μαθαίνουμε αλλού, αναγκαζόταν να τις χτίζει «από μian ως άλλη Κυριακή», γιατί μόνο τόσο καιρό «του συχωρούσε ο αγάς» (Β' 145).

⁷ Ο ίδιος ο Πρεβελάκης στις σημειώσεις του (τις ονομάζει «Marginalia, 1948») υποδεικνύει τις ομοιότητες των κρητών πολεμιστών με τους ομηρικούς ήρωες: «Πώς να μη θυμηθείς τον Αστεροπαίο της Ιλιάδας (Φ 161), που πολεμούσε και κείνος με δυο κοντάρια;», *Το δέντρο*, Αθήνα 1948, σ.233.

Οι «απαγορεύσεις» αυτές στηρίζονται στην *Ιστορία της Κρήτης* του Β. Ψιλάκη, όπως ο ίδιος ο Πρεβελάκης υποδεικνύει στις σημειώσεις του⁸. Είναι χαρακτηριστικό όμως πως ο συγγραφέας μας πρώτη φορά τώρα κάνει χρήση των υπερβολών του ιστορικού, καθώς και ότι τείνει, με υπερβάλλοντα ζήλο και ως προς τον Ψιλάκη, να γενικεύσει καταστάσεις που εκείνος τις αναφέρει ως συγκεκριμένα περιστατικά: η εκκλησία που χτίζεται μέσα σε μία βδομάδα είναι μια τέτοια περίπτωση⁹. Επίσης είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Πρεβελάκης, με την ίδια την εξιστόρησή του, έχει παρουσιάσει μια εντελώς διαφορετική εικόνα των σχέσεων ανάμεσα στους Τούρκους και στους χριστιανούς Κρητικούς.

Ο προηγούμενος τόμος του *Κρητικού*, αλήθεια, είναι η ζωντανή διάψευση όσων λέγονται στον δεύτερο τόμο για τις «απαγορεύσεις». Οι χριστιανοί, στο *Δέντρο*, και περιουσίες είχαν και μεγάλα κοπάδια έβοσκαν και πάμπολλες εκκλησίες και περιτοιχισμένα μοναστήρια διέθεταν, ενώ καινούριες εκκλησίες έχτιζαν με τα ίδια τους τα χέρια τους. Όσο για τα άρματα, είχαν τόσο πολλά και σε τόσο καθημερινή χρήση, ώστε έκαναν και αγώνες σκοποβολής μεταξύ τους! Τι έχει συμβεί ανάμεσα στον πρώτο τόμο και στον δεύτερο, για να έχουν τόσο πολύ βαρύνει οι συνθήκες της τουρκικής κατοχής;

Ίσως αυτό που έχει συμβεί είναι η πληθώρα των κειμένων που γράφονται αμέσως μετά την απελευθέρωση για τη γερμανική κατοχή και που συναγωνίζεται το ένα το άλλο στην περιγραφή της γερμανικής θηριωδίας. Ο Πρεβελάκης συντονίζεται σε αυτή την περιγραφή των δεινών, άλλωστε πυκνώνει αισθητά και την υπόδειξη της παραλληλίας ανάμεσα στις δύο κατοχές: τα σχόλιά του που παραθέτει στο τέλος του τόμου περιέχουν όχι λίγες τέτοιες παραπομπές¹⁰. Για τον ίδιο λόγο, ίσως, παρατηρείται ανάμεσα στους τόμους και μια διαφορά στην περιγραφή του αντιπάλου. Στο *Δέντρο* ο αλλόθρησκος, αν και εχθρός, διατηρεί κάτι από την παλιά συγγένεια με τον χριστιανό, όπως είχε δοθεί στο *Χρονικό μιας πολιτείας*: κάποτε παρουσιάζεται ως «γέννημ' ανάθρεμμα της Κρήτης» και αυτός (Α' 159) και συνομιλεί με τον χριστιανό πάνω στη μάχη με οικειότητα συγχωριανών:

«Ο Δρακωνιανός έστριψε το κεφάλι στα παλικάρια του, βροντοφώναξε:

-Σταθείτε, μωρέ παιδιά, πίσω πίσω, κι ας έρθει μπροστά ο Κουρκουλός να μετρήσει πενήντα δρασκελιές για να ντουφεκιστούμε με τον αγά!... Για το μετάνιωσες, Μεμέτη;

-Άφης' τα νταηλίκια, καπετάν Γιώργη, και Δε σου πάνε. Τις γνώρισα δα τις μπάλες σου οψές. Και, μα τα τέσσερα κιτάπια και βαλλαχί, ποτές μου δεν ένιωσα άλλες πιο ζεστές! Μα η ψυχή μου δεν τις ψηφά!

-Ετότες, στάσου εκεί που 'συρε το πόδι του ο Βασίλης και ρίξε πρώτος, μια που εγώ σε αντροκάλεσα» (Α' 160).

Αυτή η συμπαθητική εικόνα ενός πολύ οικείου αντιπάλου, που δίνεται σε ορισμένα σημεία του πρώτου τόμου, ίσως δεν μπορούσε να σταθεί στην εποχή της έξαρσης της αντιγερμανικής λογοτεχνίας. Στον δεύτερο τόμο, λοιπόν, κανείς τουρκοκρητικός δεν αναφέρεται πια ως «γέννημ' ανάθρεμμα» της Κρήτης και η σχέση των αντιπάλων μεταξύ τους έχει γίνει πολύ πιο απρόσωπη.

Και γενικότερα όμως, πιστεύω πως ο πρώτος τόμος γράφεται μέσα στην ευφορία και στην ανάταση της Αντίστασης, κι αυτό που θέλει να τονίσει είναι κυρίως το αρειμάνιο ήθος ενός λαού γιγάντων –πολλοί από τους ήρωες περιγράφονται ως

⁸ *Η πρώτη λευτεριά*, Αθήνα 1949, σ.245.

⁹ Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Γ', Χανιά 1909, σ.266.

¹⁰ *Η πρώτη λευτεριά*, Αθήνα 1949, σ.243-246.

«σαραντάπηχοι»– που αφηγά τη σκλαβιά και αντιστέκεται. Επίσης, εκεί η σκλαβιά δεν είναι το μόνο κακό, καθώς υπάρχουν και άλλα πράγματα που βασανίζουν τους ανθρώπους, όπως μια μεταδοτική νόσος, ή και το ... σχολείο. Το τελευταίο είναι ένα περίεργο σημείο, όπου ο συγγραφέας, με αρκετό χιούμορ, αναφέρεται στα μαρτύρια στα οποία υπέβαλλαν τους μαθητές οι δάσκαλοι (κάτι που θα ήταν εύλογο να λείπει σε ένα έργο που μιλά για τα δεινά της ξενικής κατοχής)¹¹. Γενικά ο πρώτος τόμος διαπνέεται από μια διάθεση χιουμοριστική, δίπλα στην ηρωική. Ο δεύτερος τόμος όμως γράφεται μέσα σε ένα κλίμα πολύ πιο σκοτεινό, από τον Δεκέμβριο του 1945 έως τον Σεπτέμβριο του 1947, όπως είπαμε. Ο ηρωικός τόνος του πρώτου τόμου υποχωρεί κάπως, η πραγματικότητα εκτοπίζει σταδιακά τη μυθοποίηση, οι περίφημοι, απεγάδιαστοι Κρητικοί του *Δέντρο* αποκτούν τώρα κάποια ψεγάδια.

Το βασικό ψεγάδι τους είναι ότι ρίχνονται ανενδίαστα στο πλιάτσικο. Όταν οι Χριστιανοί νικούν στην Κάντανο, κλείνουν συμφωνία με τους Τούρκους να τους αφήσουν να φύγουν με τα υπάρχοντά τους· όμως αμέσως μόλις τους βλέπουν στο δρόμο με την κινητή περιουσία τους, πέφτουν πάνω τους και επιδίδονται σε μεγάλη λεηλασία. Ο ήρωάς μας, ο Κωσταντής, χαιρέται για το «ντρόπιασμα» του αντιπάλου, αλλά κρατά τα χέρια του «καθαρά» (Β' 240)· κι από κει και πέρα επιλέγει τους συντρόφους του με βάση ακριβώς τα «καθαρά χέρια» (Β' 243).

Ο Πρεβελάκης θα μπορούσε να είχε αποφύγει την αναφορά στην άλωση της Καντάνου από τους Κρητικούς, τη στιγμή μάλιστα που το γεγονός ανακαλεί την ισοπέδωσή της, την πλήρη καταστροφή του ίδιου αυτού χωριού, από τους Γερμανούς. Δεν αποσιωπά όμως εντέλει το γεγονός, μάλλον γιατί ακολουθεί πια στο μυθιστόρημά του μια ιστοριογραφική λογική, όπου αναφέρονται τα πραγματικά γεγονότα εκείνης της περιόδου. Δεν παραλείπει όμως το πλιάτσικο και για έναν άλλο λόγο, πιστεύω. Γιατί έχει χάσει πια την απόλυτη πεποίθηση στο απεγάδιαστο του εξεγερμένου λαού, που είχε τροφοδοτήσει η Αντίσταση. Φράσεις για τους πλιατσικολόγους όπως «τα κοράκια τα 'χε συμμαζώξει η μυρουδιά γύρω στο ψοφίμι» (Β' 243) δείχνουν πως η εκτίμηση στις αντιδράσεις του λαού περνάει οπωσδήποτε κρίση.

Το ίδιο είχε συμβεί, κάπως νωρίτερα όμως, και με τον Τερζάκη, ο οποίος προς το τέλος της *Πριγκηπέσας Ιζαμπώ*, το γραμμένο προφανώς μετά τα Δεκεμβριανά, αποτασσόταν τις λαϊκές εξεγέρσεις ως επιρρεπείς στους βανδαλισμούς και στις αναίτιες καταστροφές. Ο Πρεβελάκης κλονίστηκε, απ' ό,τι φαίνεται και αυτός, εκφράστηκε όμως πολύ πιο έμμεσα και κάπως αργότερα, συνοδοιπορώντας για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα με την αριστερά. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αριστερή κριτική επαινούσε το έργο του ακόμα και το 1949¹², εξίσου με την ακροδεξιά που εξήρε επίσης την εθνική προσφορά του¹³. Ο συγγραφέας μας κατόρθωσε να τηρήσει τέτοια στάση, ώστε να γίνεται όχι μόνο ανεκτός αλλά και αρεστός από όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων. «Ούτε έλαβε μέρος σε κανέναν αγώνα, ούτε κτυπήθηκε με

¹¹ Το σημείο αυτό είναι το μόνο ίσως που έχει αλλάξει ουσιαστικά ανάμεσα στις εκδόσεις, γιατί (υποθέτω) ο Πρεβελάκης κάποια στιγμή συνέλαβε πως όταν περιγράφει κανείς τα μαρτύρια της σκλαβιάς, είναι κάπως παράταιρο να επιμένει τόσο και στα μαρτύρια στα οποία υπέβαλλαν οι χριστιανοί δάσκαλοι τους μικρούς χριστιανούς μαθητές τους. Βλ. *Το δέντρο*, 1948, σ.86 και *Το δέντρο*, χ.χ., σ.99.

¹² Α. Πανσέληνος, «Το βιβλίο. Παντελή Πρεβελάκη *Ο Κρητικός – Η πρώτη λευτεριά*», εφημ. *Μάχη*, 20.2.1949. Εξίσου επαινετικός και ο Βρεττάκος για το *Δέντρο*, στα *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ.10 (15.4.1948), σ.294.

¹³ Σπ. Μελάς, «Οι μυθιστορίες του Πετσάλη και του Πρεβελάκη δίνουν ένα εξαιρετικό και αξιομίμητο παράδειγμα», στο «Ο αγώνας μας. Ένας ακόμα χρόνος μιας σκληρής πορείας», *Ελληνική Δημοκρατία* (1.1.1951), σ.7.

τους κουκουέδες και τους συνοδοιπόρους λογίους», γράφει γι' αυτόν ο Μυριβήλης¹⁴. Το έργο του λοιπόν χρησιμοποιείται ως παράδειγμα τόσο για τις δυνατότητες του «λαού», «όταν θέλει»¹⁵, όσο και για την «έννοια της Ελευθερίας, που τόσο ταλαιπωρήθηκε» υποχρεωμένη «να υπηρετήσει τους πιο δόλιους και τους πιο σκοτεινούς σκοπούς»¹⁶.

Ωστόσο στον τόμο *Η πρώτη λευτεριά* έχει εισχωρήσει για τα καλά η Ιστορία και η πολιτική, με φορείς της τα ιστορικά πρόσωπα. Πρώτα πρώτα εμφανίζεται ο Μανούσος Κούντουρος, ο πραγματικός ηγέτης της τελευταίας κρητικής εξέγερσης. Αυτός παρουσιάζεται σαν κάποιος βουνίσσιος γίγαντας με αρχαϊκό ήθος, ενώ στην πραγματικότητα ήταν ένας πολιτικός άνδρας, απόφοιτος της Νομικής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, μορφωμένος και λόγιος: συνέγραφε ημερολόγιο την ίδια ώρα που πολεμούσε. Το πολεμικό αυτό ημερολόγιο, συνταγμένο σε καθαρεύουσα βέβαια, το αξιοποιεί τα μέγιστα ο Πρεβελάκης, κάποτε απλώς μεταγλωττίζοντάς το σε λαϊκότροπη δημοτική. Κάποτε το επεξεργάζεται καταλλήλως. Ας δούμε ένα παράδειγμα. Ο λόγος εδώ είναι για μια «σύναξη λαού» μετά από μια νίκη:

«Ο Κούντουρος, ενάντια στη συνήθεια του, καβάλησε ένα άλογο και το 'φερε ως τη μέση της συνάθροισης. Ο λαός τον φήμισε σαν Αρχηγό. Ο αγώνας του, τα πάθη που είχε υποφέρει βρίσκαν το ποθητότερο ξαντίμεμα. Ανασηκώθηκε στις σκάλες, ακούμπησε τα δυο του χέρια στο ντουφέκι που 'χε πλαγιαστό στη σέλα, κι αγόρευε στον κόσμο. Κάθε του λόγος τάζε τη φωτιά, ήτανε σαν το καψούλι μες στο δυναμίτη. (...) Ο γέρο Κωσταρός ο Βολουδάκης κάλεσε το λαό να διαλέξει το οριστικό προεδρείο της Σύναξης. Από σέβας για τους αγώνες του Κούντουρου, δε βρέθηκε κανείς άλλος να γυρέψει την ψήφο του λαού. Ο καπετάν Μανούσος πήρε ένα χαρτί, έγραψε πρώτο τ' όνομά του, κι από κάτω τους αντιπροέδρους, τους γραμματικούς και τα' άλλα μέλη. Το 'βαλε πάνω σ' ένα τραπέζι, στον ίσκιο μιας ελιάς, και τα' άφησε να το υπογράψει όποιος ήθελε. Ύστερα από λίγη ώρα που το σήκωσε, οι υπογραφές το 'χαν σκεπασμένο» (Β' 181-182)

Και η αφήγηση του ίδιου του Κούντουρου:

«Εις την συνάθροισιν προσήλθον έφιππος, παρά την συνήθειάν μου, και βαδίζων προς το κέντρον της εγενόμην δεκτός με τιμάς αρχηγού νικητού. Την επομένην εξελέγη επιτροπή υπό την προεδρίαν μου προς εξέλεγξιν των εκλογητηρίων. Κατόπιν δεν της επικυρώσεως των, καθ' ήν ηυξήσαμεν τον αριθμόν των πληρεξουσίων εκάστης επαρχίας, τα δε μεταπολιτευτικά μέλη κατά τρία, προέβημεν χθες εις την εκλογήν του οριστικού προεδρείου της Επαναστατικής Συνελεύσεως. Άλλος δεν προέβαλεν υποψηφιότητα. Συντάξας εκλογητήριον, εις ό ανέγραψα το όνομά μου ως προέδρου, και εις ό προσετέθη ο αναγκαίος αριθμός αντιπροέδρων και γραμματέων, το έθεσα επί τραπέζης, υπό την σκιάν μιας ελαιάς, και εκάλεσα τους βουλομένους εκ των πληρεξουσίων να το υπογράψουν. Αι εκλογαί εις τας πολεμικάς Συνελεύσεις, είπα, οφείλουν να γίνονται φανεραί. Αι μυστικάί

¹⁴ Στρ. Μυριβήλης, «Ποιο βιβλίο του 1950 είναι το καλύτερο;» (απάντηση σε έρευνα), εφημ. *Έθνος*, 7.12.1950.

¹⁵ Α. Πανσέληνος, ό.π.

¹⁶ Πέτρος Χάρης, «Παντελή Πρεβελάκη, *Ο Κρητικός*», *Σαραντα χρόνια κριτικής ελληνικού πεζού λόγου*, τ.Β', Αθήνα 1985, σ.52 (α' δημοσίευση 1948).

ενέχουν δειλίαν. Και περί την εσπέραν, οπότε το απέσυρα, είχε καλυφθεί δια των υπογραφών όλων σχεδόν των πληρεξουσίων»¹⁷.

Η πρώτη λευτεριά είναι γεμάτη από τέτοιου είδους χρήση των πηγών, όπου ο συγγραφέας λίγο πολύ συρράπτει και μεταγλωττίζει¹⁸. Ωστόσο στο παραπάνω απόσπασμα είναι χαρακτηριστική η επιπλέον ηρωοποίηση του Κούνδουρου με τα θετικά σχόλια για τον λόγο του («τάιζε τη φωτιά») και με την απαλοιφή των κάπως ύποπτων για πολιτική τρομοκράτηση φράσεων που αφορούν την ανοικτή ψηφοφορία.

Το περίεργο όμως είναι το εξής. Ενώ τέτοιος θαυμασμός εκφράζεται για τον Κούνδουρο και ο συγγραφέας έχει καταστήσει τον Κωσταντή ένα από τα πρωτοπαλικάρα του, αιφνιδίως, σε αυτή τη συνέλευση που είδαμε παραπάνω, παρουσιάζεται ως πληρεξούσιος και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, σε πλήρη αντιπαλότητα με τον Κούνδουρο, για να τραβήξει παραδόξως τη συμπάθεια και του ήρωα και του συγγραφέα: ο Κωσταντής τάσσεται στο πλευρό του («Είμαι ο πρώτος που θα πω: από το Θεό και στα χέρια σου!», Β' 185), ενώ ο συγγραφέας, μετά από μια μικρή αρχική αμφιταλάντευση (όπου ο Βενιζέλος παρουσιάζεται «πως πνιγόταν απ' την κάθε απόφαση που δεν ήταν με τη γνώμη τη δική του», Β' 183) γίνεται κι αυτός ακραιφνής βενιζελικός.

Ακραιφνής; Αυτό είναι ένα ζήτημα, με το οποίο μπαίνουμε πια στα προβλήματα του τρίτου τόμου, της *Πολιτείας*. Ο Βενιζέλος λοιπόν βγάζει υπέροχους λόγους για τη λευτεριά και τη δημοκρατία, τους οποίους πλήρως προσυπογράφει ο συγγραφέας¹⁹, όμως από την άλλη συμβαίνει να είναι και ένας υποκινητής σε ανταρσία κατά του πρίγκηπος Γεωργίου, εκείνος που προκάλεσε την εμφύλια σύγκρουση.

Σε οποιαδήποτε άλλη φάση της ελληνικής ιστορίας αν γραφόταν η *Πολιτεία*, θα μπορούσε κάποιος –και μάλιστα Κρητικός– να υποστηρίξει αναφανδόν την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου. Τα πράγματα όμως δεν είναι εξίσου εύκολα στην τελευταία και πιο βίαιη φάση του εμφυλίου πολέμου, τη στιγμή της ήττας μιας άλλης «ανταρσίας». Και ο τρίτος τόμος του *Κρητικού* γράφεται ακριβώς τότε: καλοκαίρι του 1949 με καλοκαίρι του 1950.

Έτσι, ο τρίτος αυτός τόμος είναι εξαιρετικά αντιφατικός: ο Βενιζέλος ο ίδιος είναι στο απυρόβλητο και ό,τι βάζει στο στόμα του ο συγγραφέας είναι άκρως επαινετέο, ο φορέας όμως του βενιζελισμού στο έργο, ο ήρώας μας ο Κωσταντής, κάθε άλλο παρά άψογα πολιτεύεται. Όταν τυχαίνει, για παράδειγμα, να ακούσει την καμπάνα του εσπερινού δίπλα στον ψυχοπατέρα του καλόγερο Μανασή, αυτός «αντί να κάμει το σταυρό του, έβαλε το χέρι στο ζωνάρι να σύρει την καπνοσακούλα του. Δεν ήταν λεύτερος αυτός; Δεν ήταν απροσκύνητος; Οι φοβέρες του καλόγερου δεν τότε σκιάζαν!» (Γ' 16-17): αναίτια βλάσφημη συμπεριφορά.

Σκαιώς φέρεται και στη γυναίκα του, που της στερεί το δικαίωμα λόγου:

¹⁷ Μανούσος Ρ. Κούνδουρος, *Ημερολόγιον. Ιστορικά και διπλωματικά αποκαλύψεις*, Αθήνα 1921, σ.143.

¹⁸ Ένα άλλο παράδειγμα αυτούσιας σχεδόν μεταφοράς της πηγής είναι στο κεφάλαιο «Το διαγούμισμα», όπου ο Πρεβελάκης αντλεί από τον Ηλία Βουτιερίδη, *Ημερολόγιον του τάγματος των επιλέκτων Κρητών*, Αθήνα 1898, σ.11-21, όχι μόνο το επεισόδιο της διαρπαγής των όπλων από τους Κρητικούς, αλλά και την ίδια την κρίση του Βουτιερίδη για τη συμπεριφορά αυτή.

¹⁹ Το ότι οι δημηγορίες του Βενιζέλου εκφράζουν πλήρως τον συγγραφέα έχει διατυπωθεί και ρητά από τον Πρεβελάκη στο Π. Πρεβελάκης, «Σχόλιο στη μυθιστορία *Ο Κρητικός*», *Δείχτες πορείας*, ό.π., σ.110: «Ο αναγνώστης του *Κρητικού* δεν θα ξαφνιαστεί αν συναντήσει μια μακρά δημηγορία του Βενιζέλου, κατά τον τύπο του Επιτάφιου του Περικλή ή του μνημειώδους λόγου του Αβραάμ Λίνκολν. Οι δημηγορίες των τριών πολιτικών εκφράζουν το ιδεώδες της ορθής πολιτείας».

«-Διχονίζουμε; αντιλόγησε ο Κωσταντής. Από πότε έχεις δική σου γνώμη και διχονίζεις με τον άντρα σου;

-Από τότε που τον είδα έτοιμο να χύσει το αίμα του αδερφού του. Δε θωρείς πως το χωριό ακλουθά άλλη στράτα απ' τη δική σου;» (Γ' 74)

Φορέας μιας αρνητικής άποψης για τους «αδερφοφάδες» γίνεται και μια γερόντισσα, που συναπαντιέται με την αντάρτικη ομάδα του Κωσταντή:

«Τα χωριά π' άφηνε πίσω της η δωδεκάδα τους ήταν ακόμα κοιμισμένα. Οστόσο βρέθηκε ξάγρυπνη μια γριά, που έσκυψε από το δώμα της και τους φώναξε με ξέπνοη ψυχή:

-Αδερφοφάδες! Την κατάρα μου να έχετε!

Ο Κωσταντής πρόλαβε τα χάχανα της συντροφιάς, έσκυψε στον κόρφο του:

-Φτου! Ξορκισμένη να 'ναι! Κι αμόλησε το γέλιο. Τη θυμάστε τη

ζουρλογερόντισσα; Είναι η ίδια που 'στεκε, άλλον καιρό, με το δίσκο στο κατώφλι της και μας περίμενε να μας καλοστρατίσει.

-Τότε ξέραμε όλοι μας τι θέλαμε, είπε συλλογισμένα ένα από τα παλικάρια.

-Τώρα το ξέρουμε οι λίγοι, δευτεραποκρίθηκε ο Κωσταντής. Εμείς θα γενούμε το προζύμι να φουσκώσει το ψωμί» (Γ' 75).

Οι «συλλογισμένοι» είναι βέβαια πιθανότερο να έχουν δίκιο από αυτούς που «αμολάνε» γέλια σε βάρος γερόντων, οι οποίοι γέροντες σε «άλλους καιρούς», δηλαδή την εποχή του αγώνα κατά των Τούρκων, συγκινητικά συνέδραμαν τους πολεμιστές. Όσο για τους «λίγους», που επιβάλλουν με τα όπλα τη θέλησή τους περιμένοντας να γίνουν «προζύμι», αυτή δεν είναι η καλύτερη σύσταση για τον ήρωα που τάσσεται με το μέρος της δημοκρατίας. Άλλωστε ο Κωσταντής ειρωνεύεται δυσάρεστα και κάποιον παλιό του φίλο που δεν θέλει να πολεμήσει τον «αδελφό του»: «Ο Θεός θα σ' το γνωρίσει! του πέταξε το αναγέλιασμα ο καπετάνιος» (Γ' 79).

Αντίθετα, ο αντίπαλος του Κωσταντή σε αυτόν τον τόμο, ο καλόγερος Μανασής, που τώρα εκπροσωπεί μια οπισθοδρομική θεοκρατία, μπορεί να σφάλει σε μια σειρά από ζητήματα, όταν όμως μιλά κατά της αδελφοσφαγής, έχει σίγουρα τα λόγια του από το στόμα του συγγραφέα:

«Πώς θα γιατρευτούμε από την αρρώστια, αδερφοί; Πώς θα πετάξουμε πέρα από τη ράχη μας το Σατανά που μας έχει καβαλήσει; Το λόγο που σας φέρνω σε τούτη τη συνάθροιση, σας τόνε κράζω μέσα από το λάκκο μου. Ανασηκώνουμαι μέσα στο κιβούρι μου και σας δίνω την ευλογία μου μαζί με τη στερνή παραγγελιά μου... Αγαπηθείτε ο ένας με τον άλλο! Ανάκραξε πιο δυνατά και γύρισε παρακαλεστικά τα μάτια του στο λαό που σμάριαζε ανάμεσα στους τάφους. Ξαναγενείτε χριστιανοί! Σκάψετε το χώμα και θάψετε μέσα τ' άρματά σας! Αφήστε την αγάπη να φαρδύνει την καρδιά σας!» (Γ' 249-250).

Τι συμβαίνει λοιπόν; Πιστεύω πως όταν ξεκίνησε η συγγραφή του *Κρητικού*, ο Πρεβελάκης θα είχε σχεδιάσει μια θριαμβευτική αναφορά στον Θέρισο, όπου οι δυνάμεις της δημοκρατίας (μπορεί και της «λαοκρατίας», με δεδομένες τις τάσεις στο τέλος της Κατοχής) θα σάρωναν την απολυταρχία. Πλην όμως στα τέλη της δεκαετίας του '40 μια υποστήριξη προς τον επαναστάτη Βενιζέλο της εποχής του Θερίσου θα κινδύνευε να αποκτήσει μια κάπως κόκκινη χροιά. Και μια πλήρης απόρριψη του πρίγκηπος Γεωργίου θα ήταν μια επικίνδυνη τοποθέτηση εναντίον της έχουσας επανακάμψει με το δημοψήφισμα του 1946 βασιλείας. Αυτό που χρειαζόταν

ήταν μια αποκήρυξη της αδελφοσφαγής με μια ταυτόχρονη δήλωση πίστης στη δημοκρατία. Έτσι αποφασίστηκε –υποθέτω– η αυτή η περίεργη μοιρασιά: η εξύμνηση του Βενιζέλου παράλληλα με την υπονόμηση του πρωτοπαλικάρου του· ο Βενιζέλος επωμίστηκε τη δημοκρατία, ενώ ο Κωσταντής την αδελφοσφαγή²⁰.

Ταυτόχρονα έγινε και μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των αντιθέσεων στο μυθιστόρημα, ώστε αντί η κύρια αντίθεση να είναι ανάμεσα στον Βενιζέλο και στον πρίγκιπα, ανάμεσα στη δημοκρατία και στην απολυταρχία, η κύρια αντίθεση είναι ανάμεσα στον Κωσταντή και στον Μανασή, τον καλόγερο, που τώρα όλως παραδόξως, εκπροσωπεί τον θεοκρατικό σκοταδισμό, τις δεισιδαιμονίες, την αναμονή της Αποκάλυψης, μια θρησκοληψία για την οποία δεν είχε δώσει απολύτως κανένα σημάδι στους προηγούμενους τόμους. Το συνονθύλευμα των αντιθέσεων και των αντιφάσεων του τόμου αυτού είναι ακριβώς αποτέλεσμα, όπως είπαμε κιόλας, μιας έντονης πολιτικής αμηχανίας.

Στον τρίτο τόμο είναι επίσης έκδηλη και μια ιδιαίτερη εχθρότητα προς τον «Μόσκοβο». Ενώ αποφεύγεται η εχθρότητα προς τον πρίγκιπα Γεώργιο²¹, η εχθρότητα προς την ξένη δύναμη που τον υποστήριζε καθίσταται ένα κεντρικό στοιχείο του έργου: γίνεται λόγος για «κακουργιές του Μόσκοβου στα μέρη που πατούσε» (Γ' 136), πως «γκρέμισε σπίτια, διαγούμισε τα μαγαζιά κι έβαλε πρόστιμα στον τόπο» (Γ' 82). Κάπου μάλιστα λέγεται ότι μπροστά στον φόβο του Μόσκοβου, φίλοι και εχθροί του Θέρισου συνασπίστηκαν, προκειμένου «να μη μαγαριστεί από τον ξένο η επαρχία τους»· οπότε: «Ο πόλεμος, ξαφνικά, από αδερφοφάγος, γινόταν εθνικός! Ο Μόσκοβος βρέθηκε μπλοκαρισμένος» κλπ (Γ' 135). Προς καμία από τις ξένες δυνάμεις δεν είναι ευνοϊκός ο συγγραφέας, όμως ειδικά απέναντι στη Ρωσία δείχνει μια σαφώς μεγαλύτερη απαξίωση. Θυμόμαστε πως στον πρώτο τόμο το όνειρο των ηρώων, Κωσταντή και Μανασή, ήταν να πάνε στο Μόσκοβο με τις υπέροχες εκκλησιές του. Προφανώς ανάμεσα στον πρώτο και στον τρίτο τόμο του *Κρητικού* έχει επέλθει μια αλλαγή κλίματος: οι ελευθερωτές της Ευρώπης Σοβιετικοί του 1945 έχουν εντωμεταξύ γίνει για αρκετούς πια, το 1949, «ο σλαβικός κίνδυνος». Και ο αγώνας εναντίον των ντόπιων κομμουνιστών θεωρείται αγώνας όχι πια «αδερφοφάγος» αλλά εθνικός.

Αν για τη Ρωσία είναι ιδιαίτερα εχθρικός, προς τις υπόλοιπες δυνάμεις, Γαλλία, Αγγλία και Ιταλία, ο συγγραφέας δείχνει μια αμφίθυμη δυσπιστία. Στον δεύτερο τόμο οι δυνάμεις δείχνονται κυρίως ως αντιμαχόμενες την ελευθερία των Κρητικών, κάποτε όμως και ως ευνοϊκές απέναντί τους. Υπάρχει οπωσδήποτε μια απόσταση ανάμεσα σε αυτή την αντιμετώπιση και στην αρχική ονοματοδοσία του πρωταγωνιστή, του Κωσταντή, που όπως είπαμε προμήνυε, με το επώνυμο Μαρκαντώνης, μια πολύ θερμότερη σχέση με τους συμμάχους. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε πως όταν ξεκινά η συγγραφή του *Κρητικού*, στα τέλη του 1942, καθώς όλα κρέμονταν από τους Άγγλους, τους Αμερικανούς και τους Ρώσους, ο συγγραφέας συντονίζεται προς την πάνδημη αποδοχή και την αγάπη προς εκείνους. Όταν όμως τελείωνε ο πρώτος τόμος, στο προχωρημένο 1945, ο ρόλος των συμμάχων είχε ήδη

²⁰ Παρά τις αλλεπάλληλες υπονομεύσεις του Κωσταντή, ωστόσο, ο Πρεβελάκης ισχυρίζεται ότι «Ο βίος του [Βενιζέλου] είναι ακριβώς παράλληλος προς το βίο του ομηλικού λαϊκού αγωνιστή Κωσταντή», «Σχόλιο στη μυθιστορία *Ο Κρητικός*», ό.π., σ.50. Είναι λογικό να υποβαθμίζει ο συγγραφέας τον προβληματικό χαρακτήρα του Κωσταντή στον γ' τόμο, καθώς πρόκειται για μια λύση ανάγκης, που καθιστά το έργο αντιφατικό.

²¹ Κάποια στιγμή ο ίδιος ο Κωσταντής, σε μια αιφνίδια έκλαμψη μετριοπάθειας, υπερασπίζεται τον πρίγκιπα: «Μη βιάζεσαι να του ρίξεις τ' άδικο! είπε γνοιασμένα ο Κωσταντής. Χορεύει κι αυτός όπως τότε μάθαν. Ο σκοπός του είναι αγαθός» (Γ' 83). Και ο συγγραφέας κρίνει σκόπιμο να σχολιάσει στα «Marginalia, 1950»: «Ο φιλοδίκαιος αυτός λόγος του Κωσταντή απευθύνεται από το συγγραφέα στη συνείδηση του αναγνώστη», *Η πολιτεία*, 1950, σ.228.

καταστεί αμφιλεγόμενος: εκτός από τους Ρώσους που είχαν αρχίσει να καθίστανται επίφοβοι, και οι Άγγλοι είχαν επέμβει στα εσωτερικά της Ελλάδας, προκαλώντας οπωσδήποτε μεγάλη οργή σε ένα σεβαστό μέρος της κοινωνίας (και του προσδοκώμενου αναγνωστικού κοινού). Ίσως λοιπόν γι' αυτόν τον λόγο ο ήρωάς μας δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει τη δυναμική τού ονόματός του. Κάπως έτσι, άλλωστε, την είχε πάθει ο πρωταγωνιστής και στην μεταπολεμική εκδοχή της *Πριγκηπέσας Ιζαμπώ* (1945), αφού ο συγγραφέας τροποποίησε την αρχική συνένωση με την ωραία πριγκίπισσα σε τελική αποξένωση ανάμεσά τους: ο ήρωας στη μεταπολεμική έκδοση θα μείνει –φευ– χωρίς σύζυγο.

Ως προς τις συζύγους όμως και τη σταθερότητα των γάμων έχουμε και στον *Κρητικό* μια μεγάλη αλλαγή. Στην αρχή του δεύτερου τόμου, ο Κωσταντής παντρεύεται με βιολιά και φλάμπουρα την εκλεκτή της καρδιάς του Βαγγελιώ. Ακατάλυτος γάμος, θα λέγαμε, αφού ο Κωσταντής λάμπει «σαν το Χριστό τον Αναστάνα» (Α' 37) και το Βαγγελιό είναι «σαν την Παναγιά» (Α' 59). Ωστόσο αυτός ο πολλά υποσχόμενος γάμος στον τρίτο τόμο διαλύεται: η μεν Βαγγελιώ γίνεται καλόγρια, για να εξαγοράσει το κρίμα του συζύγου της που έχει εμπλακεί στην αδελφοσφαγή κι έχει σκοτώσει κι έναν νωματάρχη, ενώ ο Κωσταντής ερωτεύεται παράφορα τη χήρα τού εν λόγω σκοτωμένου πολιτικού αντιπάλου του. Αυτή τη χήρα μάλιστα, ύστερα από αρκετές περιπέτειες, εντέλει την παντρεύεται.

Γιατί συμβαίνει αυτό το περίεργο μπλέξιμο στο τέλος του τρίτου τόμου; Η απάντηση έχει να κάνει, πιστεύω, με την εν γένει λειτουργία των γάμων στη λογοτεχνία: ο γάμος ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων υποδηλώνει τη βούληση του συγγραφέα για κοινωνική συνδιαλλαγή και ο γάμος ανάμεσα σε διαφορετικές εθνότητες την επιθυμία αρμονικής συνύπαρξης με τον αλλοεθνή. Ίδού τώρα που έχουμε γάμο ανάμεσα σε μέλη αντίπαλων πολιτικών δυνάμεων. Το δίδαγμα δεν μπορεί παρά να είναι ένα: η κατάπαυση του μίσους ανάμεσα στους εμφύλιους αντιπάλους.

Ευγενής ο στόχος, κάπως απρόσφορη η μέθοδος, που πάντως δεν έπεισε την κριτική²². Ήταν ωστόσο μια απόπειρα κατευνασμού σε μια εποχή κορύφωσης των παθών.

Έτσι λοιπόν ο Πρεβελάκης που ξεκίνησε με την επιθυμία να δημιουργήσει μύθο, τον μύθο των ανθρώπων από βράχο, «σαραντάπηχων» στοιχείων γεμάτων ηρωικό μεγαλείο, συμπαρασύρθηκε να κατεβεί στο επίπεδο της Ιστορίας με τις πιο μετρημένες φωτοσκιάσεις της, και εντέλει κατέφυγε σε ένα αμφίβολο ρομάντζο. Ο τόνος που πέφτει από τόμο σε τόμο αντιστοιχεί στον κλωνισμό των βεβαιοτήτων που είχαν δημιουργηθεί στο τέλος της Κατοχής. Οπότε ένα έργο που ξεκίνησε, με τους καλύτερους οιωνούς, ως εξύμνηση της ηρωικής αναμέτρησης με τον εχθρό κατέληξε εντέλει σε βεβιασμένη απόπειρα συμφιλίωσης με τον οικείο.

²² Απ. Σαχίνης, ό.π., σ.166: «Σ' ένα έργο με αυστηρές, λιτές και κλασικές γραμμές, όπως *Ο Κρητικός*, αυτός ο ρομαντικός έρωτας που περιγράφεται, χωρίς να ζωντανεύεται, με πολλά λόγια φαντάζει σαν κάτι ξένο».